

นวัตกรรมทางพุทธธรรมในกาลามสูตร

INNOVATION OF BUDDHIST DHAMMA IN KALAMA SUTTA

พระมหาหมหินทร์ ปุริสุตโตโม², สุรางคณา สุนทรพนาเวศ², อิทธิศักดิ์ เลายศพรชัย³, ชิสา กันยาวิริยะ⁴,
สิรินทร์ กันยาวิริยะ⁵, ชัยโรจน์ นพเฉลิมโรจน์⁶ และเมธา หริมเทพาธิป⁷

Phramaha Maghavin Purisuttamo, Wachararesee Suntornwanawes, Itthisak Leryotpornchai,
Chisa Ganyaviriya, Sirin Ganyaviriya, Chairaj Nopchalemroj and Metha Harimtepathip

บทคัดย่อ

บทความวิจัยฉบับนี้ เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ตีความนวัตกรรมทางพุทธธรรมในกาลามสูตร ผลการวิจัยพบว่า นวัตกรรมทางพุทธธรรมในกาลามสูตร มี 3 เรื่อง ได้แก่ 1. นวัตกรรมจากลักษณะการสอน พบว่า มีความเป็นนวัตกรรมการเรียนรู้แบบสองทาง เป็นการเรียนเชิงรุกหรือเชิงปฏิบัติการ ที่ผู้สอนทำหน้าที่ตั้งศักยภาพทางสติปัญญาของผู้เรียนออกมาด้วยการสร้างพื้นที่ปลอดภัย ไม่ตัดสิน ชี้ถูกชี้ผิดจากความรู้สึกนึกคิด ใช้เครื่องมือกระตุ้นผู้เรียนให้เกิดกระบวนการคิดอย่างมีวิจารณญาณ คำนึงถึงผู้เรียนเป็นสำคัญ ซึ่งสอดคล้องกับการเรียนรู้ยุคปัจจุบัน ในศตวรรษที่ 21 นี้ แต่ถือเป็นสิ่งใหม่ ๆ ในยุคพุทธกาล 2. จากผลการวิจัยด้านนวัตกรรมจากเนื้อหาทางพุทธปรัชญา พบว่า เนื้อหาพุทธธรรมในหลักกาลามสูตรสอนให้มนุษย์เคารพในสติปัญญาที่มีอยู่ในตน สอนให้พึ่งตนเองด้วยการใช้วิจารณญาณตรวจสอบก่อให้เกิดแห่งความรู้ด้วยตนเอง 3. นวัตกรรมจากเกณฑ์คำประกันความชอบธรรม พบว่า สาระสำคัญของเกณฑ์คำประกันความชอบธรรมนี้ กาลามสูตรช่วยตอบคำถามที่ว่า เชื่ออย่างมีวิจารณญาณแล้วดีอย่างไร คำตอบก็คือ การได้รับ “ความสุขแท้ตามความเป็นจริงในปัจจุบัน” ซึ่งเกิดจากการ “ทำดีมีสุข” เพราะเกิดความสุขสบายใจ หรือความอุ่นใจไม่ว่าอนาคตจะมีจริงหรือไม่ ทำดีได้ดีหรือทำชั่วได้ชั่วจะเป็นจริงหรือไม่ก็ตาม

คำสำคัญ: กาลามสูตร, พุทธธรรม, นวัตกรรม

Abstract

This research article It was a qualitative study. The objective is to analyze and interpret Buddhist innovation in the Kalama Sutra. The results showed that There are three innovations in the Buddhist Dhamma in the Kalama Sutta: 1. Innovation from teaching characteristics, it was found that there was an innovation of two-way learning. Is it an active learning or action? where the instructor acts to bring out the intellectual potential of the students by creating a safe space Do not judge, point out, be wrong, out of feelings and thoughts. Use tools to stimulate learners to develop critical thinking processes. Taking into account the students is important. This is in line with modern learning in the 21st century but is considered a very

² บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย/Graduate School, Mahamakut Buddhist University

²⁻⁷ ศูนย์พอเพียงศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา/Center of Sufficiency Studies, Graduate School, Suan Sunandha Rajabhat University

Corresponding Author, E-mail: metha.ang@gmail.com

new thing in the era of the Buddha. 2. According to research results on innovation from Buddhist philosophy content, it was found that the Buddhadharma content in the Kalama Sutra teaches humans to respect their own intellect. Teach self-reliance by using discretion to examine the source of knowledge by oneself. 3. Innovation from the legitimacy guarantee criteria. The Kalama Sutra helps answer the question: How good is it to believe with judgment? The answer is to receive "real happiness in the present" which is caused by "doing good and being happy" because it brings comfort or peace of mind whether there really is a hell or heaven. You can do good things, or you can do bad things, whether it's true or not.

Keywords : Kalamasutra, Buddhadharma, innovation

บทนำ

นวัตกรรม คือ การสร้างสรรค์สิ่งใหม่ หรือต่อยอดสิ่งเก่าที่มีอยู่แล้วให้ดีกว่าเดิม ให้เกิดการพัฒนาปรับปรุงไปในทางที่ดีขึ้น ประยุกต์ได้กว้างขวางขึ้น ตรงกับความต้องการที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น ดังนั้นนวัตกรรมจึงมีความหมายอยู่ 2 นัยยะ นัยยะแรก นวัตกรรมคือการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปฏิบัติ แนวคิด หรือสิ่งประดิษฐ์ใหม่ๆ ที่ยังไม่มีใครเคยใช้มาก่อน นัยยะที่สอง นวัตกรรม คือ การพัฒนาต่อยอดจากของเดิมที่มีอยู่แล้วให้ทันสมัยและได้ผลดีมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลสูงกว่าเดิม (Besanko, Dranove, Shanley, & Schaefer, 2017) ในความหมายที่แคบของคำว่านวัตกรรมนั้น จะมีความหมายในเชิงสสารนิยมที่เป็นรูปธรรม เช่น เป็นสิ่งประดิษฐ์ เป็นเทคโนโลยีที่ช่วยอำนวยความสะดวกสบายให้กับชีวิต มีความเกี่ยวข้องกับวิทยาศาสตร์กระแสหลักที่เน้นกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ในการดำเนินการเพื่อสร้างนวัตกรรมสู่สังคม แต่ในความหมายที่กว้างออกนั้น จะมีความหมายที่ขยายขอบเขตไปในส่วนของนามธรรมด้วย เช่น นวัตกรรมทางความคิด วิถีปฏิบัติ ที่ไม่เคยมีมาก่อน สามารถแก้ปัญหา ปรับปรุง สร้างสรรค์ หรือพัฒนาคุณภาพชีวิตให้เกิดขึ้นได้

เมื่อพิจารณาหลักพุทธธรรม อันเป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า พบว่า หลักพุทธธรรมที่เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาลที่เรียกว่า ทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) นั้น ถือได้ว่าเป็น “นวัตกรรม” อย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดวิถีปฏิบัติที่เปลี่ยนไปจากคำสอนเดิมหรือความเชื่อเดิม ๆ โดยเฉพาะคำสอนที่ได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์โบราณ เช่น คัมภีร์พระเวท หรือผู้เป็นเจ้าลัทธิคนสำคัญ เช่น ครูทั้ง 6 โดยเฉพาะในเรื่องความเชื่อบ่อเกิดของความรู้ ข้อมูล ข่าวสาร ที่เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล ได้ถูกเปลี่ยนทัศนคติอย่างสิ้นเชิงจากคำสอนเรื่องกาลามสูตร

กาลามสูตร เป็นหลักคำสอนทางพุทธธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนครั้งแรกกับชาวกาลามะ ซึ่งอาศัยอยู่ในชุมชนเกสปุตตะ (Kessaputta) หรือเกสปุตตนิคม จึงเรียกชื่อพระสูตรนี้อีกชื่อหนึ่งว่า “เกสปุตตสูตร” ในเกสปุตตนิคม จึงถูกปกครองแบบราชาธิปไตย เพราะเป็นหมู่บ้านที่อยู่ตั้งอยู่บริเวณเมืองหลวงของแคว้นโกศล ซึ่งพระเจ้าปเสนทิทรงปกครองประชาชนในแคว้นด้วยระบบราชาธิปไตย แต่ก็หาอุปสรรคในเรื่องสิทธิเสรีภาพทางความคิดและความเชื่อทางศาสนาไม่ โดยเฉพาะพระเจ้าปเสนทิโกศล ทรงสนพระทัยในเรื่องศาสนา มาก ถึงแม้ไม่ได้ศรัทธาในลัทธิครูทั้ง 6 แต่ก็ได้ทำลายหรือบีบบังคับให้ชาวเมืองต้องละศรัทธาในครูทั้ง 6 ในลัทธิอื่นๆ นอกจากนี้ก็เช่นกัน ทรงเปิดโอกาสให้นักบวชแต่ละนิกายได้เผยแพร่ลัทธิได้อย่างเต็มที่ ใครเชื่อในสิ่งใดก็ปฏิบัติไปตามสิ่งนั้น จะถกเถียงกันบ้างก็ด้วยทฤษฎีที่ต้องการแข่งขันว่าสิ่งที่ตนเชื่อนั้นถูกต้องที่สุด ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาสามัญ แต่ก็เป็นเรื่องใหญ่ของคนในสมัยพุทธกาล ด้วยเหตุนี้จึงเปิดโอกาส เปิดสิทธิเสรีภาพ

ให้กับชาวกลาโหมได้ตัดสินใจเลือกด้วยตนเองว่าจะเชื่อหรือไม่เชื่อสิ่งใด โดยเฉพาะในเรื่องของความเชื่อ หรือ ความศรัทธา

หากมองคำสอนในกาลามสูตรเชิงนวัตกรรม กาลามสูตรจัดได้ว่าเป็นนวัตกรรมทางพุทธธรรมหนึ่งที่ช่วยเปลี่ยนแปลงความเชื่อ ทศนคติ ท่าที ต่อการรับรู้สื่อต่าง ๆ อย่างมีสติ อย่างที่ปัจจุบันนิยมเรียกว่า “รู้เท่าทันสื่อ” (media literacy or digital literacy) ไม่ว่าสื่อไหนจะถูกถ่ายทอดมาจากเรื่องเล่า ประเพณี ระเบียบคิด ตำรา หรือตัวบุคคล จำเป็นต้องใช้สติปัญญา ใช้วิจารณ์ญาณในการพิจารณากลับกรองอย่างรอบด้าน

นอกจากนี้ กาลามสูตรไม่ได้เป็นเพียงเรื่องที่สอนว่า อย่าเพิ่งเชื่ออะไรง่าย ๆ แต่ในคำสอนมีส่วนสำคัญอันเป็นสาระแห่งพุทธปรัชญาและพุทธจริยธรรม ตลอดถึงเกณฑ์ค่าประกันความชอบธรรม ที่ถือว่าเป็นคำตอบใหม่ เป็นองค์ความรู้ใหม่ เป็นนวัตกรรมใหม่ด้านทัศนคติเกี่ยวกับการมองโลกและชีวิตตามความเป็นจริงด้วย ดังนั้น คณะวิจัยจึงสนใจดำเนินการศึกษาวิจัยเพื่อตีความนวัตกรรมทางพุทธธรรมในกาลามสูตร เพื่อการทำความเข้าใจและนำไปประยุกต์ใช้ในด้านต่าง ๆ เพื่อพัฒนาสุขภาวะทางปัญญาและคุณภาพชีวิตของคนในสังคมต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อวิเคราะห์ตีความนวัตกรรมทางพุทธธรรมในกาลามสูตร

ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาค้นคว้ากำหนดขอบเขตเนื้อหา ได้แก่ การวิเคราะห์ตีความนวัตกรรมทางพุทธธรรมในกาลามสูตร ประกอบด้วย

1. การวิเคราะห์ลักษณะการสอน
2. การวิเคราะห์เนื้อหาทางพุทธปรัชญา
3. การวิเคราะห์เกณฑ์ค่าประกันความชอบธรรม

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีวิธีการดำเนินการวิจัยด้วยการวิเคราะห์เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ทั้งที่เป็นเอกสารปฐมภูมิ ได้แก่ พระสูตรต้นตอปัญหา เอกสารทุติยภูมิ ได้แก่ งานวิจัย บทความวิจัย และเอกสารที่เกี่ยวข้อง โดยมีขั้นตอนการวิจัยตามลำดับดังนี้

1. รวบรวมเอกสาร
2. เรียบเรียงเอกสาร
3. ประเมินเอกสาร
4. วิเคราะห์เอกสาร
5. สรุปผล

ประโยชน์ที่รับจากการวิจัย

1. สามารถนำผลการตีความนวัตกรรมทางพุทธธรรมในหลักกาลามสูตรไปเผยแพร่ในช่องทางต่าง ๆ เพื่อเสริมสร้างสุขภาวะทางปัญญาให้แก่ประชาชนทุกเพศทุกวัย
2. สามารถนำผลการตีความไปออกแบบกิจกรรมเชิงพุทธธรรมเพื่อให้เกิดการเรียนรู้แบบเชิงรุก (Active Learning)

3. สามารถนำผลการตีความไปพัฒนาทัศนคติให้คนในสังคมมีวิจารณญาณในการแสวงหาอย่างมีสติ แยกแยะได้ว่าอะไรคือความคิดเห็น อะไรคือข้อเท็จจริง อะไรที่เป็นความจริงที่ก่อให้เกิดประโยชน์ เกิดความสุขในชีวิต

นิยามศัพท์เฉพาะ

นวัตกรรม หมายถึง สิ่งใหม่ หรือสิ่งที่ถูกพัฒนาต่อยอดจากสิ่งเก่า สำหรับบทความวิจัยฉบับนี้หมายถึง หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่มีลักษณะเป็นสิ่งที่ใหม่ในยุคพุทธกาล ทรงนำเสนอทางสายกลางในคำสอนเรื่องกาลามสูตร ซึ่งถือได้ว่าเป็นนวัตกรรมทางพุทธธรรม

พุทธธรรม หมายถึง หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคำสอนเรื่องกาลามสูตร หรือเกสปุตตสูตร ซึ่งเป็นคำสอนในพุทธศาสนาเถรวาท

กาลามสูตร หมายถึง หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่สอนให้มีสติ ใช้วิจารณญาณในการไตร่ตรองข้อมูล ความรู้ ข่าวสารต่าง ๆ ก่อนที่จะเชื่อหรือปฏิบัติตาม ทรงวางเกณฑ์ตัดสินความจริงสำหรับให้พิจารณาถ้อยแถลง ข้อความ ความรู้ ข่าวสารเหล่านี้ และวางเกณฑ์กำปรกั้นความชอบธรรมให้กับเกณฑ์ตัดสินดังกล่าวด้วย

นวัตกรรมทางพุทธธรรมในกาลามสูตร หมายถึง นวัตกรรมจากลักษณะการสอน เนื้อหาทางพุทธปรัชญา และเกณฑ์กำปรกั้นความชอบธรรม

ผลการวิจัย

ผลการวิเคราะห์ตีความนวัตกรรมทางพุทธธรรมในกาลามสูตร พบว่า

1. นวัตกรรมจากลักษณะการสอน พบว่า สมัยก่อนพุทธกาล ลักษณะการสอนศาสนาหรือลัทธิความเชื่อ จะมีลักษณะการสอน โดยผู้สอนจะทำตัวเป็นผู้รู้หรือครูที่เข้ามาประกาศว่าสิ่งที่ตนสอนนั้นถูกต้องที่สุด ใครก็ตามที่เห็นต่างไปจากนี้ ถือว่าผิด (อิทะ เมวะ สังจัจจ โหมมะมัญญัง) เป็นลักษณะการสอนที่ยึดยึดความเชื่อแบบสุดโต่ง ขาดการเปิดโอกาสในการใช้สติปัญญาพิจารณาด้วยตนเอง ขาดเกณฑ์ตัดสินความจริงที่มีความเป็นทางสายกลาง และขาดเกณฑ์กำปรกั้นความชอบธรรมที่เป็นองค์รวม แต่เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึงหมู่บ้านเกสปุตตนิคม พระองค์มีลักษณะการสอนที่แตกต่างจากลักษณะเดิม ๆ ดังที่กล่าวมาข้างต้น พระองค์ไม่ได้ทรงสอนให้เชื่อในทันที ในขณะที่เดียวกันก็ไม่ทรงสอนให้ปฏิเสธในทันที ทรงใช้คำว่า “มา” (ภาษาบาลี) ที่แปลว่า “อย่าเพิ่ง” ไม่ได้ใช้คำว่า “น” (อ่านว่า นะ) ที่แปลว่า “ไม่” (ในลักษณะที่เป็นปฏิเสธอย่างเด็ดขาด) ในบริบทของกาลามสูตร หมายถึง “อย่าเพิ่งเชื่ออะไรง่าย ๆ เพียงเพราะอ้างว่า...” ซึ่งมีความหมายกลาง ๆ คือ อยู่ระหว่างคำว่า “ไม่ให้เชื่อ” กับคำว่า “ต้องเชื่อ” โดยแบ่งสื่อกออกเป็นประเภทต่าง ๆ 10 ประเภท จัดเป็น 4 กลุ่ม คือ กลุ่มที่เป็นเรื่องเล่าและประเพณีที่ถือสืบปฏิบัติกันมา กลุ่มที่เป็นเอกสาร หนังสือ ตำรา กลุ่มที่เป็นระบบการคิด และกลุ่มที่เป็นตัวบุคคล ดังนี้

- 1) มา อนุสสเวน - อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าได้ฟังตามกันมา
- 2) มา ปรมปราย - อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าถือปฏิบัติสืบทอดกันมา
- 3) มา อิติกราย - อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าเป็นข่าวลือ
- 4) มา ปิฎกสมปทานน - อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่ามาจากตำราหรือคัมภีร์
- 5) มา ตกกเหตุ - อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าตรงกับหลักตรรกะ
- 6) มา นยเหตุ - อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าตรงกับหลักอนุमान
- 7) มา อาการปริตูกเคน - อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าตรึงตรองเอาตามอาการที่ปรากฏ

8) มา ทิฏฐินิฆมานกฺขนติยา - อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าสิ่งนั้นเข้ากันได้กับความคิดเห็นหรือทฤษฎีของตน

9) มา ภพฺพรูปตาย - อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าผู้พูดน่าเชื่อถือ

10) มา สมฺโณ โน ครุติ - อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าสมณะผู้นี้เป็นครูของเรา

จะเห็นได้ว่า ลักษณะการสอนนั้น จะเริ่มจากการทำให้ผู้ฟังเกิดการถูกคิดหรือเฉลียวใจ ตั้งสติให้รู้เท่าทันความรู้สึกนึกคิด ออกจากความเคยชินเดิม ๆ เปิดโอกาส ให้เสรีภาพแก่ตนเองในการที่จะเชื่อหรือไม่เชื่อสิ่งใด คือ “อย่าเพิ่งเชื่อทันทีเพียงเพราะอ้างว่า...” แม้ว่าสิ่งที่กล่าวอ้างจะมาจากแหล่งข้อมูลที่น่าเชื่อถือเพียงใดก็ตาม ก็อย่าเพิ่งเชื่อ แต่ให้นำมาพิจารณาตรวจสอบด้วยวิจารณญาณอย่างถี่ถ้วนเสียก่อน เมื่อเห็นว่าจริงจึงรับว่าเชื่อ หากไม่จริงก็ไม่ควรเชื่อ การที่ทรงชี้ให้ตรวจสอบแหล่งข้อมูลก่อนเชื่อก็เพราะต้องการให้เราเป็นตัวของตัวเอง ความรู้ในพุทธศาสนาต้องเริ่มต้นจากตัวเรา ไม่ใช่สิ่งภายนอกตัว

นอกจากนี้ ลักษณะการสอนยังมีความเป็นนวัตกรรมการเรียนรู้แบบสองทาง (interactive) เป็นการเรียนเชิงรุกหรือเชิงปฏิบัติการ (active learning) ที่ผู้สอนทำหน้าที่ตั้งศักยภาพทางสติปัญญาของผู้เรียนออกมาด้วยการสร้างพื้นที่ปลอดภัย ไม่ตัดสินชี้ถูกชี้ผิดจากความรู้สึกนึกคิด ใช้เครื่องมือกระตุ้นผู้เรียนให้เกิดกระบวนการคิดอย่างมีวิจารณญาณ คำนึงถึงผู้เรียนเป็นสำคัญ (child center) ซึ่งสอดคล้องกับการเรียนรู้ยุคปัจจุบัน ในศตวรรษที่ 21 นี้ แต่ถือเป็นสิ่งใหม่ ๆ ในยุคพุทธกาล

2. นวัตกรรมจากเนื้อหาทางพุทธปรัชญา พบว่า ปรัชญาศาสนาโดยทั่วไปในยุคพุทธกาล จะมีหลักคำสอนที่แน่นอนตายตัว บุคคลใดศรัทธาในคำสอนนี้แล้วจะต้องให้ความเชื่อมั่นและเคารพคำสอน คัมภีร์ตลอดถึงเชื่อฟังบุคคลผู้เป็นครูบาอาจารย์หรือสาวกของศาสนา แต่เนื้อหาพุทธธรรมในหลักกาลามสูตรกลับสอนให้มนุษย์เคารพในสติปัญญาที่มีอยู่ในตน สอนให้ฟังตนเองด้วยการใช้วิจารณญาณตรวจสอบก่อให้เกิดแห่งความรู้ ไม่ว่าจะมาจากคัมภีร์อันศักดิ์สิทธิ์ เป็นคำสอนของบุคคลหรือสมณะที่ดูน่าเชื่อถือ หรือจากครูบาอาจารย์ที่ตนเคารพเพียงใดก็ตาม จะเชื่อเพียงเพราะอ้างว่ามาจากแหล่งข้อมูลเหล่านี้ไม่เพียงพอต่อการตัดสินใจให้รับว่าเชื่อหรือปฏิบัติตามได้ แต่ต้องพิจารณาอย่างรอบคอบตามหลักกาลามสูตรด้วยวิจารณญาณของตนเองดังนี้

1) สิ่งที่เชื่อและปฏิบัติตามนั้น เกิดจากเจตนาอันเป็นกุศลหรือไม่

- กุศล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ หมายถึง เป็นไปเพื่อความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง
- อกุศล คือ โลภะ โทสะ โมหะ หมายถึง เป็นไปเพื่อความโลภ ความโกรธ ความหลง

2) สิ่งที่เชื่อและปฏิบัติตามนั้น ส่งผลอย่างไรกับชีวิต

- เกิดคุณ วิญญูชนสรเสรี เป็นประโยชน์ เป็นสุข
- เกิดโทษ วิญญูติเตียน ไม่เป็นประโยชน์ เป็นทุกข์

เกณฑ์ตัดสินความจริงตามหลักกาลามสูตร ได้แก่

1) หากพิจารณาเห็นว่า สิ่งที่เชื่อและปฏิบัติตามนั้น เป็นไปเพื่อความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง คือมีเจตนาเป็นกุศล ก็ควรเชื่อ ควรปฏิบัติตาม แต่ถ้าพิจารณาแล้วเห็นว่า เป็นไปเพื่อความโลภ ความโกรธ ความหลง คือมีเจตนาเป็นอกุศล ก็ไม่ควรเชื่อ ไม่ควรปฏิบัติตาม

2) หากพิจารณาเห็นว่า สิ่งที่เชื่อและปฏิบัติตามนั้น ส่งผลกับชีวิตในทางที่สร้างสรรค์ คือ เกิดคุณ วิญญูชนสรเสรี เป็นประโยชน์ เป็นสุข ก็ควรเชื่อ ควรปฏิบัติตาม แต่ถ้าพิจารณาแล้วเห็นว่า ส่งผลกับชีวิตในทางที่ไม่สร้างสรรค์ คือ เกิดโทษ วิญญูติเตียน ไม่เป็นประโยชน์ เป็นทุกข์ ก็ไม่ควรเชื่อ ไม่ควรปฏิบัติตาม

3. นวัตกรรมจากเกณฑ์ค่าประกันความชอบธรรม พบว่า ในสมัยพุทธกาล จะมีกลุ่มความเชื่อแบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม

กลุ่มแรก : เชื่อว่า นรก สวรรค์ มีจริง

กลุ่มที่สอง : เชื่อว่า นรก สวรรค์ ไม่มีจริง

กลุ่มที่สาม : เชื่อว่า การทำดี ทำชั่ว ส่งผลจริง

กลุ่มที่สี่ : เชื่อว่า การทำดี ทำชั่ว ไม่ส่งผลจริง

ซึ่งแต่ละกลุ่มความเชื่อ จะมีเกณฑ์คำประกันความชอบธรรมตามหลักปรัชญาของตน แต่ไม่เคยปรากฏว่ามีเกณฑ์คำประกันความชอบธรรมใด ๆ ที่ช่วยคำประกันสิ่งที่เชื่อหรือการปฏิบัติ ได้ทุกเกณฑ์เลย พระพุทธเจ้าทรงประกาศเกณฑ์คำประกันความชอบธรรมดังกล่าวนี้แก่ชาวกาลมะ ในหลักคำสอนเรื่องกาลามสูตร ความว่า

- 1) ถ้าปรโลกมีจริง ผลวิบากของการทำดีทำชั่วมีจริง เราย่อมไปสุคติ เมื่อตายแล้ว
- 2) ถ้าปรโลกไม่มี ผลวิบากของการทำดีทำชั่วไม่มีจริง เราไม่มีเวร ไม่มีภัยเบียดเบียน ไม่มีทุกข์ เป็นสุขในโลกปัจจุบัน
- 3) ถ้าทำบาปแล้ว เป็นบาปจริง เราไม่ได้ทำบาป ไหนเลยทุกข์จะเกิดขึ้นกับเรา เพราะเราไม่ได้ทำบาป
- 4) ถ้าทำบาปแล้ว เป็นบาปจริง (บาปบุญไม่มีจริง) เราไม่ได้ทำบาป ก็ถือว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ทั้ง 2 ส่วน คือ ทั้งส่วนตนและผู้อื่น

สาระสำคัญของเกณฑ์คำประกันความชอบธรรมนี้ กาลามสูตรช่วยตอบคำถามที่ว่า เชื่ออย่างมีวิจาร์ณญาณแล้วได้อย่างไร คำตอบก็คือ การได้รับ “ความสุขแท้ตามความเป็นจริงในปัจจุบัน” ซึ่งเกิดจากการ “ทำดีมีสุข” เพราะเกิดความสุขสบายใจหรือความอุ่นใจใน 4 ประการ ดังนี้

1) ถ้านรก - สวรรค์/โลกหน้า มีจริง ก็เกิดความอุ่นใจว่า เมื่อเราไม่ได้ทำชั่ว ก็ไม่ต้องตกนรก เมื่อทำความดีเราก็ได้ขึ้นสวรรค์อย่างแน่นอน ตรงกันข้าม คนทำความชั่ว ก็ต้องตกนรกเพื่อชดใช้บาปกรรมที่เขาก่อไว้อย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยง จะเร็วหรือช้าเท่านั้นเอง

2) ถ้านรก - สวรรค์/โลกหน้า ไม่มีจริง ก็เกิดความอุ่นใจว่า เมื่อเราไม่ได้ทำชั่ว ไม่ได้สร้างความเดือดร้อนหรือเบียดเบียนตนเองและ/หรือผู้อื่น ก็สบายใจได้ว่า ความเดือดร้อน ย่อมไม่เกิดขึ้นอย่างแน่นอน เราสามารถทำดีมีสุขได้ในโลกปัจจุบันโดยไม่ต้องอ้างอิงนรก - สวรรค์หรือ โลกหน้า เพราะมีความสุขบนความสุขของตนเองและผู้อื่น เป็นความสุขแท้ตามความเป็นจริงในโลกปัจจุบัน ส่วนคนที่มีความสุขบนความทุกข์ของผู้อื่น ย่อมมีแต่คนรังเกียจ สบประมาท ไม่มีใครเขาอยากคบค้าสมาคมด้วย ถึงจะมีก็หวังเพียงเพื่อกอบโกยผลประโยชน์หรืออำนาจ หากความจริงใจอันบริสุทธิ์และความอุ่นใจอันแนบสนิทไม่ได้เลยในโลกปัจจุบัน ความทุกข์ ความร้อนดังกล่าว ที่เขาได้รับจึงเปรียบเหมือนไฟแห่งนรกแผดเผา เรียกว่า ตกนรกทั้งเป็นในชาตินี้โดยไม่ต้องรอชาติหน้า

3) ถ้าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นจริง ก็เกิดความอุ่นใจได้ว่า “คนทำดี” ยิ่งทำดีได้มากเท่าไร ผลแห่งความดีก็ยิ่งตอบสนองมากเท่านั้น ส่วน “คนทำชั่ว” ยิ่งทำชั่วได้มากเท่าไรผลแห่งความชั่วก็ตอบสนองแก่คนที่ทำได้มากเท่านั้น ดังนั้น คนที่ทำความดี ยิ่งทำมากเท่าไร ยิ่งมีแต่ ได้กำไรเป็นเท่าทวีคูณ ส่วนคนทำชั่ว ยิ่งทำได้มากเท่าไร ชีวิตก็ยิ่งขาดทุนเป็นเท่าทวีคูณ เพราะผลแห่งความดี คือ ความสุข ความสบายใจ ส่วนผลของความชั่วคือ ความทุกข์ ความเดือดร้อนใจ

4) ถ้าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ไม่เป็นจริง ก็เกิดความอุ่นใจได้ว่า คนที่ทำความดีแล้วไม่ได้ดีก็ไม่เห็นจะเป็นไร เพราะไม่ได้ขาดทุนตรงไหน อย่างน้อยก็ไม่เดือดร้อนใจ เพราะไม่ได้ทำให้ใครเดือดร้อน เป็นผู้มีศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์เพราะมีมนุษยธรรม รู้ใจเขาใจเราว่า คนเราชอบสุขเกลียดทุกข์กันทุกคน ความดีที่ทำ แม้จะไม่ได้รับผลดี แต่ก็ได้รับความสุขใจที่ได้ทำดี เพราะทำให้คนมีความสุขและไม่ได้ยึดเยียดความทุกข์ให้กับใคร

ส่วนคนที่ทำชั่วแล้วไม่ได้รับผลชั่ว ก็ไม่เห็นจะได้กำไรตรงไหน ฆ่าเขา ขโมยของเขา เป็นชู้กับผัวหรือเมียของเขา ก็มีแต่ประธานตัวเองว่าเป็นคนที่น่ารังเกียจและเป็นตัวอันตรายของสังคม เป็นผู้ทำลายศักดิ์ศรีของวงศ์ตระกูล เพราะทำให้ตระกูลเสื่อมเสียชื่อเสียง เป็นคนไร้มนุษยธรรม ประพฤติตนเยี่ยงสัตว์เดรัจฉาน ไหนเลยจะมีความสุขในโลกนี้ได้ ถึงจะอ้างว่ามีความสุขที่ได้เอาเปรียบผู้อื่น ก็ไม่ใช่ความสุขแท้ตามความเป็นจริง เพราะเป็นการแสวงหาความสุขบนความทุกข์ของผู้อื่น หรือบางคนก็แสวงหาความสุขบนความทุกข์ของผู้อื่น (เช่น คนติดเชื่อเอดส์จากพฤติกรรมที่สำส่อน พยายามเปลี่ยนคู่นอนไปเรื่อย ๆ เพื่อแพร่กระจายเชื้อให้คนอื่นได้รับความทุกข์เหมือนกับตนเอง เป็นต้น) บุคคลเหล่านี้เป็นบุคคลที่น่าสงสาร เพราะทำตัวไร้ค่า ไร้ศักดิ์ศรี จึงไม่อาจหาความสุขแท้ ตามความเป็นจริงได้เลยในโลกปัจจุบัน

อภิปรายผลการวิจัย

1. จากผลการวิจัยด้านนวัตกรรมการสอน สามารถอภิปรายได้ว่า ในส่วนแรกของหลักกalamสูตร 10 ข้อ ที่กล่าวถึงข้อมูลหรือบ่อเกิดทางความรู้ในเชิงญาณวิทยานั้น สอดคล้องกับแนวคิดของ **เมธาปริมา** **ทวาริ** **กิริ** **บุญเจือ** และ **พระมหามหาวินทร ปุริสสุตโต** (2558: 72) ศึกษาวิจัยเรื่อง “เกณฑ์ตัดสินความจริงตามหลักกalamสูตร” ผลการวิจัยพบว่า กalamสูตรตอนที่ 1 อย่าเพิ่งเชื่ออะไรง่าย ๆ หมายถึง อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะการอ้างฐานข้อมูลต่างๆ ซึ่งมีอยู่ 10 ประการดังนี้ 1) อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าได้ฟังตามกันมา 2) อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าถือปฏิบัติสืบทอดกันมา 3) อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าเป็นชาวลือ 4) อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่ามาจากตำราหรือคัมภีร์ 5) อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าตรงกับหลักตรรกะ 6) อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าตรงกับหลักอนุमान 7) อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าตรรกะตรงเอาตามอาการที่ปรากฏ 8) อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าสิ่งนั้นเข้าได้กับความคิดเห็นหรือทฤษฎีของตน 9) อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าผู้พูดดูน่าเชื่อถือ 10) อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะอ้างว่าสมณะผู้นี้เป็นครูของเรา และสอดคล้องกับคำอธิบายของ **วริศ ข่ายสุวรรณ** **พระมหาศิวกร ปณญาวชิโร** และ **กรนิษฐ์ ข่ายป่า** (2562: 184) ศึกษาวิจัยเรื่อง “กalamสูตร : หลักความเชื่อในยุคดิจิทัล”. ผลการวิจัยพบว่า หลักฐานเนื้อหาของพระสูตรนี้ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก เล่มที่ 20 อังคตตรนิทาย ติกนิบาต ได้แก่ 1) อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา 2) อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบ ๆ กันมา 3) อย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ 4) อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์ 5) อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ (การคิดเอาเอง) 6) อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุमान 7) อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล 8) อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว 9) อย่าปลงใจเชื่อเพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้ 10) อย่าปลงใจเชื่อเพราะนับถือว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา ส่วนการวิเคราะห์ศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับคำว่า “อย่าเพิ่งเชื่อ” นั้น สอดคล้องกับแนวคิดของ **พระครูปลัดรังสรรค์ คุณสาโร** (2559: 275) ศึกษาวิจัยเรื่อง “กalamสูตร : หลักพิจารณาก่อนเชื่อในพุทธปรัชญาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า คำว่า “มา” อันเป็นคำบาลีในพระสูตรนี้ เป็นการปฏิเสธมีความหมายเท่ากับ No หรือนะคืออย่า แต่โบราณจารย์กล่าวว่า ถ้าแปลว่า อย่าเชื่อ เป็นการแปลที่ค่อนข้างจะแข็งไปควรแปลว่า “อย่าเพิ่งเชื่อ” คือให้ ฟังไว้ก่อน ส่วนนี้ได้นำมาแปลของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ) วัดเทพศิรินทราวาส นักปราชญ์รูปหนึ่งในยุครัตนโกสินทร์แต่บางอาจารย์ให้แปลว่า “อย่าเพิ่งปลงใจในเชื่อ” แต่บางท่านแปลตามศัพท์ว่า “อย่าเชื่อ” ดังนั้น การแปลในปัจจุบันนี้จึงมีอยู่ 3 แบบคือ 1. อย่าเชื่อ 2. อย่าเพิ่งเชื่อ 3. อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อ นอกจากนี้ การวางใจต่อข้อมูลด้วยความเป็นกลาง ย่อมทำให้ปราศจากอคติ เกิดความชอบธรรม ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ **วิเศษ แสงกาญจนวนิช** และ **เอนก สุวรรณบัณฑิต** (2560: 143) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ความชอบธรรมของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในฐานะปรัชญาเพื่อการพัฒนาชาติ” ผลการวิจัยพบว่า

ความชอบธรรม จำเป็นต้องปราศจากอคติ 4 ประการ 1. ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบหรือพอใจ 2. โทสาคติ ลำเอียงเพราะชังหรือไม่พอใจ 3. โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลง เหลลน ขาดสติ 4. ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว

2. จากผลการวิจัยด้านนวัตกรรมจากเนื้อหาทางพุทธปรัชญา สามารถอภิปรายได้ว่า ในส่วนที่สอง ที่เกี่ยวข้องกับเกณฑ์ตัดสินความจริงตามหลักกาลามสูตร ซึ่งเป็นส่วนญาณปรัชญานั้น สอดคล้องกับแนวคิดของ **เมธา ทธิเมพาธิป กิริติ บุญเจือ และพระมหาพนวินทร์ ปุริสุตโตโม** (2558: 72) ศึกษาวิจัยเรื่อง “เกณฑ์ตัดสินความจริงตามหลักกาลามสูตร” ผลการวิจัยพบว่า กาลามสูตรตอนที่ 2 ควรเชื่ออย่างมีวิจารณ์ญาณ หมายถึง ควรใช้วิจารณ์ญาณก่อนเชื่อโดยพิจารณาจากเกณฑ์ตัดสินความจริงตามหลักกาลามสูตร อย่างนี้ 1) เมื่อพิจารณาด้วยวิจารณ์ญาณแล้ว พบว่า สิ่งนั้นเป็นอกุศล มีโทษ วิญญูชนติเตียน ไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์ เป็นไปเพื่อทุกข์ ก็ไม่ควรเชื่อ ไม่ควรปฏิบัติตาม 2) เมื่อพิจารณาด้วยวิจารณ์ญาณแล้วพบว่า สิ่งนั้นเป็นกุศล ไม่มีโทษ วิญญูชนสรรเสริญ เป็นไปเพื่อประโยชน์ เป็นไปเพื่อความสุข ก็ควรเชื่อ ควรปฏิบัติตาม และสอดคล้องกับคำอธิบายของ **วริศ ข่ายสุวรรณ พระมหาศิวกร ปญญาวิชโร และกรนิษฐ์ ข่ายป่า** (2562: 191) ศึกษาวิจัยเรื่อง “กาลามสูตร : หลักความเชื่อในยุคดิจิทัล”. ผลการวิจัยพบว่า สังคมไทยทั้งหมดคงไม่ต้องเป็นกังวลไปกับกระแสข้อมูลข่าวสารที่มีความหลากหลายและความเชื่อที่ขาดการพิจารณาต่อไปทั้งนี้เพราะบุคคลในสังคมมีวิจารณ์ญาณเพิ่มมากขึ้นและถ้าหากมีการดำเนินการกันอย่างจริงจังต่อเนื่องแล้ว สังคมไทยก็จะได้กลับเป็นสังคมที่เข้มแข็งด้วยความรู้มีวิจารณ์ญาณ คือการคิด วิเคราะห์ แยกแยะในการเชื่อและตัดสินสิ่งต่างๆ มากขึ้นเป็นประโยชน์ในการลดความขัดแย้งกันทางความเชื่อทางสังคมได้อย่างมาก นอกจากนี้ นวัตกรรมจากเนื้อหาทางพุทธปรัชญายังมีความคล้ายคลึงกับวิธีคิดอย่างมีวิจารณ์ญาณของปรัชญาหลังนวยุคสายกลาง ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ **เมธา ทธิเมพาธิป** (2561: 68) วิธีการของปรัชญาหลังนวยุคนิยมสายกลางก็คือ การตีความภาษาด้วยหลักอรรถปริวรรตบนพื้นฐานของกระบวนการตรรกะ 5 ด้วยวิธีการคิดอย่างมีวิจารณ์ญาณ คือ วิเคราะห์ วิจัย และวิธาน

3. นวัตกรรมจากเกณฑ์คำประกันความชอบธรรม สามารถอภิปรายได้ว่า ในส่วนที่ 3 ของหลักกาลามสูตรที่กล่าวถึงเกณฑ์คำประกันความชอบธรรมทางพุทธจริยศาสตร์นั้น สอดคล้องกับแนวคิดของ **เมธา ทธิเมพาธิป กิริติ บุญเจือ และพระมหาพนวินทร์ ปุริสุตโตโม** (2558: 73) ศึกษาวิจัยเรื่อง “เกณฑ์ตัดสินความจริงตามหลักกาลามสูตร” ผลการวิจัยพบว่า กาลามสูตรตอนที่ 3 เชื่ออย่างมีวิจารณ์ญาณแล้วคืออย่างไร หมายถึง หลังใช้วิจารณ์ญาณก่อนเชื่อตามหลักกาลามสูตร ย่อมได้รับสิ่งดีๆ 4 ประการในปัจจุบันคือ 1) ถ้านรก - สวรรค์ มีจริง ก็เกิดความอุ่นใจว่า เราย่อมไปสุคติ เมื่อตายแล้ว 2) ถ้านรก - สวรรค์ไม่มีจริง ก็เกิดความอุ่นใจว่า เราไม่มีเวร ไม่มีภัยเบียดเบียน ไม่มีทุกข์ เป็นสุขในโลกปัจจุบัน 3) ถ้าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นจริง ก็เกิดความอุ่นใจว่า เราไม่ได้ทำชั่ว ไหนเลยความทุกข์จะเกิดขึ้นกับเรา 4) ถ้าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ไม่เป็นจริง ก็เกิดความอุ่นใจว่า เราไม่ได้ทำชั่ว ก็ถือว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ทั้ง 2 ส่วน คือ ทั้งส่วนตนและผู้อื่น และสอดคล้องกับแนวคิดของ **พระครูปลัดธรรมสรค์ คุณสาโร** (2559: 275) ศึกษาวิจัยเรื่อง “กาลามสูตร : หลักพิจารณาก่อนเชื่อในพุทธปรัชญาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า ผู้มีจิตไม่ผูกเวร ไม่พยาบาท ไม่เศร้าหมอง มีจิต บริสุทธิ์ ย่อมวางใจได้ 4 อย่าง คือ 1. ถ้าผลของความชั่วมี ตนก็จะเข้าถึงสุคติโลก สวรรค์ (เพราะตนทำความดี) 2. ถ้าผลของความดีความชั่วไม่มี ก็รักษาตัวให้มีความสุขได้ในโลกปัจจุบัน 3. ถ้าบาปเป็นอันทำตนไม่ทำบาปก็คงจะไม่ประสบทุกข์ 4. ถ้าบาปไม่เป็นอันทำก็จะเห็นตัวเองว่าบริสุทธิ์ทั้งสองทาง (คือไม่ว่าจะทางทำบาปเป็นอันทำ หรือทำบาปแล้วไม่เป็นอันทำตนก็ไม่มีความเสียหายทางไหนเลย)

ข้อสรุปและข้อเสนอแนะ

หลักคำสอนเรื่องกาลามสูตรนี้ นอกจากจะเป็นนวัตกรรมในสมัยพุทธกาลแล้ว ในยุคปัจจุบันที่เต็มไปด้วยข้อมูลข่าวสารมากมาย นวัตกรรมในคำสอนกาลามสูตรนี้ยังมีความทันสมัย ก้าวทันโลก เพราะโลกปัจจุบันมีสื่อหลากหลายรูปแบบ ทั้งสื่อหลัก สื่อออนไลน์ มีระบบดิจิทัลที่ช่วยให้การสื่อสารเกิดความสะดวกรวดเร็ว แต่ตัวของสื่อไม่สามารถการันตีตัวมันเองได้ว่าจริงหรือเท็จ ควรเชื่อถือหรือไม่ เมื่อเสพแล้วควรวางท่าทีอย่างไร ควรปฏิบัติตามหรือไม่ ถ้าเชื่อและปฏิบัติตามแล้วจะส่งผลดีหรือผลเสียอย่างไรกับตนเอง ครอบครัว สังคม ดังนั้น จึงมีข้อเสนอแนะเชิงนโยบายไว้ดังนี้

ข้อเสนอแนะเพื่อนำผลการวิจัยไปใช้งาน

1. การพัฒนาตน: สามารถนำผลการวิจัยไปพัฒนาตนเองให้เกิดการระเบิดจากข้างในด้วยวิจาร์ณญาณ ฟังพาตนเองได้จากภายใน ด้วยหลัก 3 กล้า คือ กล้าเผชิญปัญหา กล้าประเมินวิธีปฏิบัติ และกล้าลงมือทำด้วยความรับผิดชอบอย่างมีวิจาร์ณญาณ คือ การวิเคราะห์ (แยกแยะ) วิจักษ์ (ประเมินค่า) และวิธาน (ประยุกต์ใช้โดยเล็งผลอันเลิศ) โดยมีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต
2. การพัฒนาหลักสูตร: สามารถนำผลการวิจัยไปออกแบบหลักสูตรเพื่อการพัฒนาตนเองและเสริมสร้างภาวะผู้นำที่มีวิจาร์ณญาณ มีใจเปิดกว้างที่สามารถเป็นพื้นที่รับฟังความรู้สึกนึกคิดของคนอื่นได้ แม้ว่าทัศนะนั้นจะแตกต่างหรือขัดแย้งกับทฤษฎีของตน ก็พร้อมที่จะรับฟังอย่างเคารพ เรียนรู้ ทำความเข้าใจ เพื่อวิเคราะห์ ประเมินค่า และประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ส่วนรวม
3. การพัฒนากิจกรรม: สามารถนำผลการวิจัยไปออกแบบเป็นกิจกรรมการเรียนรู้โดยจัดเป็นวงเสวนา (dialogue) รูปแบบต่างๆ เพื่อการเรียนรู้ตนเองและผู้อื่นอย่างลึกซึ้ง เช่น รูปแบบการ “ภาวนาเสวนา” (insight dialogue meditation) รูปแบบการเสวนา “วอยซ์ไดอะล็อก” (voice dialogue) บทสนทนา 4 มิติ (PURE learning process) การเสวนาอย่างมีวิจาร์ณญาณ (critical mind dialogue) วงเสวนาแบบพุทธธรรมเชิงประสบการณ์ เป็นต้น

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยต่อไป

ผู้วิจัยจึงเสนอแนะพอเป็นตัวอย่างเพื่อการวิจัยครั้งต่อไปตามหัวข้อดังต่อไปนี้

1. พุทธนวัตกรรมในยุคดิจิทัล
2. การสอนหลักกาลามสูตรในยุคศตวรรษที่ 21
3. การส่งเสริมวิจาร์ณญาณด้วยหลักกาลามสูตร

เอกสารอ้างอิง

- พระครูปลัดรังสรรค์ คุณสาโร. (2559). “กาลามสูตร : หลักพิจารณาก่อนเชื่อในพุทธปรัชญาเถรวาท”. วารสารมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตอภัยภูเบศร. (5). 2. (กรกฎาคม - ธันวาคม) : 272 - 279.
- เมธา หริมเทพาธิป กীরติ บุญเจือ และพระมหามหาวินทร์ ปุริสุตโตโม. (2558). “เกณฑ์ตัดสินความจริงตามหลักกาลามสูตร”. รมยสาร. 13. (3). (กันยายน - ธันวาคม) : 69 - 78.
- เมธา หริมเทพาธิป. (2561). “การมีส่วนร่วมในมุมมองหลังนวยุค”. รมยสาร. 16. (3). (กันยายน - ธันวาคม) : 63-73.
- วริศ ข่ายสุวรรณ พระมหาศิวกโร ปญญาวิโร และกรนิษฐ์ ข่ายป่า. (2562). “กาลามสูตร : หลักความเชื่อในยุคดิจิทัล”. วารสารบัณฑิตแสงโคมคำ. 4 (2) (กรกฎาคม - ธันวาคม) : 178 - 194.
- วิเศษ แสงกาญจนวนิช และ เอนก สุวรรณบัณฑิต. (2560). “ความชอบธรรมของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในฐานะปรัชญาเพื่อการพัฒนาชาติ”. รายงานการวิจัย. สาขาปรัชญาและจริยศาสตร์. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.